

विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा तुलनात्मक अभ्यास

महेन्द्र हेमने

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर
विद्यापीठ, नागपूर

डॉ. सचिन चाफले

आर्ट्स कॉलेज सीहोरा,
जिल्हा भंडारा

प्रस्तावना

खेळांचे वर्गीकरण केल्यास ऑउटडोअर गेम्स, इनडोअर गेम्स, साहित्याचे, विना साहित्याचे खेळ, बैठे खेळ, मोठे खेळ, छोटे खेळ, पूरक खेळ, स्थानिक खेळ त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय खेळ असे करता येते. आज जीवनात सर्वच प्रकारच्या खेळांना फार महत्त्व आलेले आहे. खेळांमुळे सांघिक कार्याचा अनुभव, संघाबद्दल किंवा आपल्या समुहाबद्दल अभिमान, खिलाडूवृत्ती आणि नेतृत्व गुणविकास यांना वाव मिळतो. तसेच जागरूकता, चापल्य, श्रेष्ठत्व, विरवृत्ती, हिम्मत इत्यादी वैयक्तिक गुणांचा विकास याच खेळाच्या माध्यमातून अगदी सहजपणे होण्यास मदत होते. खेळांमुळे स्नायुसंवर्धन सुयोग्य हालचालीतील समन्वयाबरोबर शारीरिक व मानसिक (जसे भावनिक बुद्धिमत्ता) सुदृढतेची वाढ होते.

खेळामुळे शारीरिक, मानसिक, भावनिक, क्षमतांचा विकास होतो हे आता सर्वमान्य झालेले आहे. खेळामुळे वेळ वाया जातो. त्यामुळे मुलांची बौद्धिक प्रगती होत नाही ही समजूत चुकीची आहे. खेळामुळे अनेक ज्ञानद्रिये व कर्मेद्रिये कार्यरत असतात. त्यांच्या परस्पर पूरक कृतीमुळेच शारीरिक हालचालीसोबत मानसिकदृष्ट्या उपयुक्त घटकांचा विकास होत जातो. शारीरिक हालचाल आणि खेळ यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे, हालचालीशिवाय खेळ नाही हे विधान अगदी सत्य आहे. खेळ ही उत्स्फूर्त, आनंददायक, नवनिर्माणकारी व बालकांचा मनुष्याचा सर्वोत्तम विकास करणारी अशी स्वाभाविक कृती आहे. खेळामुळे मनुष्याचा भावनिक विकास घडत असतो. त्याचप्रमाणे मानसिक ताण—तणाव कमी करण्याकरिता आज प्रत्येकाने खेळांचा वापर करावा.

अध्ययन प्रक्रियेत भावना महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ज्ञान व भावना यांचा निकटचा संबंध आहे. भावना ही एक मानसिक प्रक्रिया आहे. विचार करणे, भावनांचे संतुलन राखणे, सुदृढ भावनीक परिपोषणद्वारे स्वतःच्या कृतीची चिकीत्सा करणे हे भावनिक बुद्धिमत्ता संकल्पनेत अभिप्रेत आहे. प्रत्येक सहजप्रवृत्तीबरोबर एखादी भावना असते. भावना मानवी कृतींना शक्ती प्रदान करतात. म्हणून सहजप्रवृत्त वर्तनाच्या केंद्रस्थानी भावना असते. असे म्हणावयास हरकत नाही. आणि विकासाच्या दृष्टिने फार महत्त्वाचा दृष्टिकोन आहे. अध्ययन प्रक्रियेत भावनांचा व त्या अनुशंगाने भावनिक बुद्धिमत्तेचा संबंध येतो, तसाच व्यक्तित्वाच्या समायोजन प्रक्रियेत ही संबंध असतो. आपले इतरांशी स्नेहसंबंध व सुव्यवस्थापन करण्यासाठी स्वतःच्या व इतरांच्या भावना समजून घेण्याची क्षमता स्वयंप्रेरणेतून निर्माण करणे म्हणजे भावनिक बुद्धिमत्ता होय. वरील माहितीच्या अनुशंगाने, विविध खेळातील खेळाडूंच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचे मापन करण्यासाठी या संशोधनकार्यात विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंच्या भावनिक बुद्धिमत्तेची तुलना करण्यात आली आहे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनात माहिती प्राप्त करण्याचे स्रोत, माहितीचे एकत्रीकरण, न्यादर्श पध्दती, माहिती प्राप्त करण्याची पध्दती तसेच माहितीचे प्रस्तुतीकरण इत्यादी चे वर्णन केलेले आहे.

आकडे प्राप्तीचे स्रोत: या अध्ययनाकरीता नागपूर जिल्ह्यातील खो—खो, कबड्डी, बॅडमिंटन आणि टेबल टेनिस या चार खेळातील प्रत्येकी २०० खेळाडू याप्रमाणे एकूण ८०० खेळाडूंचा समावेश करण्यात आला असून त्यांची वयोमर्यादा १८ ते २८ वर्षे होती व हेच खेळाडू आकडे प्राप्तीचे स्रोत होते.

चाचण्याची निवड: या संशोधनात खेळाडूंच्या भावनिक बुद्धिमत्ता निर्धारण करण्याकरीता Anukool Hyde (Indore, Sanjyot Pethe (Ahmedabad), Upinder Dhar (Indore) यांची Emtotional Intelligence Scale (E.I.S.) या प्रमाणित चाचणीचा उपयोग करण्यात आला.

माहितीचे सांख्यिकिय विश्लेषण

माहितीच्या सांख्यिकिय विश्लेषणाकरीता सांख्यिकीय तंत्रातील विविध ग्राह्यता चाचणींचा उपयोग करण्यात आला व त्या आधारावर निष्कर्ष काढले आलेत. प्राप्त माहितीवरून वारंवारिता मध्यमान, मानक विचलन, इ. काढण्यात आले. अभ्यासातील विविध घटकांची तुलना करण्याकरीता संशोधनाचा आराखडा लक्षात घेता 'Analysis of Variance (ANOVA)' टेस्टचा वापर करण्यात आला. Significance Level 0.05 ठरविण्यात आली. सर्व सांख्यिकिय विश्लेषण SPSS 18.0 या सॉफ्टवेअरचा वापर करून करण्यात आले.

सांख्यिकीय विश्लेषण आणि अर्थविवेचन

भावनिक बुद्धिमत्ता :- स्व- जागरूकता घटक

सारणी क्र. १: विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (स्व जागरूकता घटक) दर्शविणारी सारणी

खेळ	मध्यमान	±मा.वी.	किमान	कमाल	F ratio	P
खो-खो	१४	±१.२	९	१६	१.४३९	NS
कबड्डी	१२	±१.५	८	१५		
बैडमिंटन	१३	±१.३	१०	१५		
टेबल टेनिस	१५	±१.८	१०	१७		

मा.वि.: मानक विचलन; पी: प्रोबॅबीलीटी; **NS: Not Significant**

वरील सारणी क्र. १ मध्ये विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंच्या भावनिक बुद्धिमत्तेच्या स्व जागरूकता या घटकाशी संबंधित तुलना प्रस्तुत करण्यात आली आहे. सारणीतील माहितीनुसार खो-खो खेळणाऱ्या खेळाडूंचे स्व जागरूकता परीक्षणाचे गुण १४±१.२ असून कबड्डी खेळणारे खेळाडूंचे गुण १२±१.५ असल्याचे दिसून येते. तसेच बैडमिंटन खेळणारे खेळाडूंचे गुण १३±१.३ असून टेबल टेनिस खेळणारे खेळाडूंचे गुण १५±१.८ असल्याचे दिसून येते.

भावनिक बुद्धिमत्ता :- सहानुभूती घटक

सारणी क्र. २: विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (सहानुभूती घटक) दर्शविणारी सारणी

खेळ	मध्यमान	±मा.वी.	किमान	कमाल	F ratio	P
खो-खो	१७	±१.४	११	२०	२.२९७	<०.०५
कबड्डी	१२	±१.३	९	१४		
बैडमिंटन	१६	±१.१	११	१९		
टेबल टेनिस	१३	±१.२	१०	१७		

मा.वि.: मानक विचलन; पी: प्रोबॅबीलीटी; **NS: Not Significant**

वरील सारणी क्र. २ मध्ये विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंच्या भावनिक बुद्धिमत्तेच्या सहानुभूती या घटकाशी संबंधित तुलना प्रस्तुत करण्यात आली आहे. सारणीतील माहितीनुसार खो-खो खेळणाऱ्या खेळाडूंचे सहानुभूती परीक्षणाचे गुण १७±१.४ असून कबड्डी खेळणारे खेळाडूंचे गुण १२±१.३ असल्याचे दिसून येते. तसेच बैडमिंटन खेळणारे खेळाडूंचे गुण १६±१.१ असून टेबल टेनिस खेळणारे खेळाडूंचे गुण १३±१.२ असल्याचे दिसून येते.

भावनिक बुद्धिमत्ता :- स्व-प्रेरणा घटक

सारणी क्र. ३: विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (स्व प्रेरणा घटक) दर्शविणारी सारणी

खेळ	मध्यमान	±मा.वी.	किमान	कमाल	F ratio	P
खो-खो	१६	±१.५	१२	१९	२.१२०	<०.०५
कबड्डी	१५	±२.१	११	१८		
बैडमिंटन	२२	±२.७	१९	२४		
टेबल टेनिस	२१	±२.६	१८	२३		

मा.वि.: मानक विचलन; पी: प्रोबॅबीलीटी; NS: Not Significant

वरील सारणी क्र. ३ मध्ये विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंच्या भावनिक बुद्धिमत्तेच्या स्व-प्रेरणा या घटकाशी संबंधित तुलना प्रस्तुत करण्यात आली आहे. सारणीतील माहितीनुसार खो-खो खेळणाऱ्या खेळाडूंचे स्व-प्रेरणा परीक्षणाचे गुण १६±१.५ असून कबड्डी खेळणारे खेळाडूंचे गुण १५±२.१ असल्याचे दिसून येते. तसेच बैडमिंटन खेळणारे खेळाडूंचे गुण २२±२.७ असून टेबल टेनिस खेळणारे खेळाडूंचे गुण २१±२.६ असल्याचे दिसून येते.

भावनिक बुद्धिमत्ता :- भावनिक स्थैर्य घटक

सारणी क्र. ४: विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (भावनिक स्थैर्य घटक) दर्शविणारी सारणी

खेळ	मध्यमान	±मा.वी.	किमान	कमाल	F ratio	P
खो-खो	१५	±१.३	११	१७	२.०८९	<०.०५
कबड्डी	९	±१.१	७	१२		
बैडमिंटन	१२	±२.३	९	१५		
टेबल टेनिस	११	±१.४	८	१३		

मा.वि.: मानक विचलन; पी: प्रोबॅबीलीटी; NS: Not Significant

वरील सारणी क्र. ४.४ मध्ये विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंच्या भावनिक बुद्धिमत्तेच्या भावनिक स्थैर्य या घटकाशी संबंधित तुलना प्रस्तुत करण्यात आली आहे. सारणीतील माहितीनुसार खो-खो खेळणाऱ्या खेळाडूंचे भावनिक स्थैर्य परीक्षणाचे गुण १५±१.३ असून कबड्डी खेळणारे खेळाडूंचे गुण ९±१.१ असल्याचे दिसून येते. तसेच बैडमिंटन खेळणारे खेळाडूंचे गुण १२±२.३ असून टेबल टेनिस खेळणारे खेळाडूंचे गुण ११±१.४ असल्याचे दिसून येते.

भावनिक बुद्धिमत्ता :- मैत्री संबंध घटक

सारणी क्र. ५: विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (मैत्री संबंध घटक) दर्शविणारी सारणी

खेळ	मध्यमान	±मा.वी.	किमान	कमाल	F ratio	P
खो-खो	१२	±१.१	९	१४	३७.७४	<०.०५
कबड्डी	८	±१.२	६	११		
बैडमिंटन	७	±०.५	५	९		

टेबल टेनिस	५	±०.४	४	७		
------------	---	------	---	---	--	--

मा.वि.: मानक विचलन; पी: प्रोबॅबीलीटी; **NS: Not Significant**

वरील सारणी क्र. ५ मध्ये विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंच्या भावनिक बुद्धिमत्तेच्या मैत्री संबंध या घटकाशी संबंधित तुलना प्रस्तुत करण्यात आली आहे. सारणीतील माहितीनुसार खो-खो खेळणाऱ्या खेळाडूंचे मैत्री संबंध परीक्षणाचे गुण १२±१.१ असून कबड्डी खेळणारे खेळाडूंचे गुण ८±१.२ असल्याचे दिसून येते. तसेच बैडमिंटन खेळणारे खेळाडूंचे गुण ७±०.५ असून टेबल टेनिस खेळणारे खेळाडूंचे गुण ५±०.४ असल्याचे दिसून येते.

भावनिक बुद्धिमत्ता :- प्रामाणिकपणा घटक

सारणी क्र. ६: विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (प्रामाणिकपणा घटक) दर्शविणारी सारणी

खेळ	मध्यमान	±मा.वी.	किमान	कमाल	F ratio	P
खो-खो	९	±०.४	७	१२	२.८४९	<०.०५
कबड्डी	७	±०.६	५	९		
बैडमिंटन	११	±१.२	८	१४		
टेबल टेनिस	८	±०.८	६	१०		

मा.वि.: मानक विचलन; पी: प्रोबॅबीलीटी; **NS: Not Significant**

वरील सारणी क्र. ४.६ मध्ये विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंच्या भावनिक बुद्धिमत्तेच्या प्रामाणिकपणा या घटकाशी संबंधित तुलना प्रस्तुत करण्यात आली आहे. सारणीतील माहितीनुसार खो-खो खेळणाऱ्या खेळाडूंचे प्रामाणिकपणा परीक्षणाचे गुण ९±०.४ असून कबड्डी खेळणारे खेळाडूंचे गुण ७±०.६ असल्याचे दिसून येते. तसेच बैडमिंटन खेळणारे खेळाडूंचे गुण ११±१.२ असून टेबल टेनिस खेळणारे खेळाडूंचे गुण ८±०.८ असल्याचे दिसून येते.

भावनिक बुद्धिमत्ता :- स्व-विकास घटक

सारणी क्र. ७: विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (स्व-विकास घटक) दर्शविणारी सारणी

खेळ	मध्यमान	±मा.वी.	किमान	कमाल	F ratio	P
खो-खो	६	±०.३	५	७	२.६४५	<०.०५
कबड्डी	५	±०.४	४	७		
बैडमिंटन	७	±०.९	५	८		
टेबल टेनिस	८	±०.२	६	१०		

मा.वि.: मानक विचलन; पी: प्रोबॅबीलीटी; **NS: Not Significant**

वरील सारणी क्र. ७ मध्ये विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंच्या भावनिक बुद्धिमत्तेच्या स्व-विकास या घटकाशी संबंधित तुलना प्रस्तुत करण्यात आली आहे. सारणीतील माहितीनुसार खो-खो खेळणाऱ्या खेळाडूंचे स्व-विकास परीक्षणाचे गुण ६±०.३ असून कबड्डी खेळणारे खेळाडूंचे गुण ५±०.४ असल्याचे दिसून येते. तसेच बैडमिंटन खेळणारे खेळाडूंचे गुण ७±०.९ असून टेबल टेनिस खेळणारे खेळाडूंचे गुण ८±०.२ असल्याचे दिसून येते.

भावनिक बुद्धिमत्ता :- मूल्य अभिमुखता घटक

सारणी क्र. ४.८: विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (मूल्य अभिमुखता घटक) दर्शविणारी सारणी

खेळ	मध्यमान	±मा.वी.	किमान	कमाल	F ratio	P
खो-खो	७	±०.२	५	८	२.०१९	<०.०५
कबड्डी	५	±०.४	४	६		
बैडमिंटन	६	±०.४	५	७		
टेबल टेनिस	६	±०.३	५	८		

मा.वि.: मानक विचलन; पी: प्रोबॅबीलीटी; NS: Not Significant

वरील सारणी क्र. ८ मध्ये विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंच्या भावनिक बुद्धिमत्तेच्या मूल्य अभिमुखता या घटकाशी संबंधित तुलना प्रस्तुत करण्यात आली आहे. सारणीतील माहितीनुसार खो-खो खेळणाऱ्या खेळाडूंचे मूल्य अभिमुखता परीक्षणाचे गुण ७±०.२ असून कबड्डी खेळणारे खेळाडूंचे गुण ५±०.४ असल्याचे दिसून येते. तसेच बैडमिंटन खेळणारे खेळाडूंचे गुण ६±०.४ असून टेबल टेनिस खेळणारे खेळाडूंचे गुण ६±०.३ असल्याचे दिसून येते.

भावनिक बुद्धिमत्ता :- वचनबद्धता घटक

सारणी क्र. ९: विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (वचनबद्धता घटक) दर्शविणारी सारणी

खेळ	मध्यमान	±मा.वी.	किमान	कमाल	F ratio	P
खो-खो	६	±०.३	५	७	०.५२४	NS
कबड्डी	५	±०.२	४	६		
बैडमिंटन	५	±०.३	४	६		
टेबल टेनिस	६	±०.४	५	७		

मा.वि.: मानक विचलन; पी: प्रोबॅबीलीटी; NS: Not Significant

वरील सारणी क्र. ९ मध्ये विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंच्या भावनिक बुद्धिमत्तेच्या वचनबद्धता या घटकाशी संबंधित तुलना प्रस्तुत करण्यात आली आहे. सारणीतील माहितीनुसार खो-खो खेळणाऱ्या खेळाडूंचे वचनबद्धता परीक्षणाचे गुण ६±०.३ असून कबड्डी खेळणारे खेळाडूंचे गुण ५±०.२ असल्याचे दिसून येते. तसेच बैडमिंटन खेळणारे खेळाडूंचे गुण ५±०.३ असून टेबल टेनिस खेळणारे खेळाडूंचे गुण ६±०.४ असल्याचे दिसून येते.

भावनिक बुद्धिमत्ता :- निःस्वार्थी वर्तन घटक

सारणी क्र. १०: विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (निःस्वार्थी घटक) दर्शविणारी सारणी

खेळ	मध्यमान	±मा.वी.	किमान	कमाल	F ratio	P
खो-खो	७	±१.२	५	९	३.०७४	<०.०५
कबड्डी	५	±१.१	३	७		
बैडमिंटन	७	±१.४	४	९		
टेबल टेनिस	८	±१.६	६	१०		

मा.वि.: मानक विचलन; पी: प्रोबॅबीलीटी; NS: Not Significant

वरील सारणी क्र. ४.१० मध्ये विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंच्या भावनिक बुद्धिमत्तेच्या निःस्वार्थी वर्तन या घटकाशी संबंधित तुलना प्रस्तुत करण्यात आली आहे. सारणीतील माहितीनुसार खो-खो खेळणाऱ्या खेळाडूंचे निःस्वार्थी वर्तन परीक्षणाचे गुण 7 ± 1.2 असून कबड्डी खेळणारे खेळाडूंचे गुण 5 ± 1.1 असल्याचे दिसून येते. तसेच बॅडमिंटन खेळणारे खेळाडूंचे गुण 7 ± 1.4 असून टेबल टेनिस खेळणारे खेळाडूंचे गुण 2 ± 1.6 असल्याचे दिसून येते.

भावनिक बुद्धिमत्ता

सारणी क्र. ११: विविध खेळात भाग घेणारे खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता दर्शविणारी सारणी

खेळ	मध्यमान	±मा.वी.	किमान	कमाल	F ratio	P
खो-खो	११२	±१२.१	८९	१३०	३.८४५	<०.०५
कबड्डी	८२	±९.८	६२	११४		
बॅडमिंटन	१०२	±१०.८	८४	१२२		
टेबल टेनिस	९८	±१३.४	८०	१२०		

मा.वि.: मानक विचलन; पी: प्रोबॅबीलीटी; NS: Not Significant

वरील सारणी क्र. ४.११ मध्ये विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंच्या भावनिक बुद्धिमत्तेची तुलना प्रस्तुत करण्यात आली आहे. सारणीतील माहितीनुसार खो-खो खेळणाऱ्या खेळाडूंचे भावनिक बुद्धिमत्ता परीक्षणाचे गुण 112 ± 12.1 असून कबड्डी खेळणारे खेळाडूंचे गुण 82 ± 9.8 असल्याचे दिसून येते. तसेच बॅडमिंटन खेळणारे खेळाडूंचे गुण 102 ± 10.8 असून टेबल टेनिस खेळणारे खेळाडूंचे गुण 98 ± 13.4 असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष:

खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (स्व जागरूकता घटक)

- विविध खेळ खेळणारे खेळाडूंच्या तुलनात्मक परीक्षणाद्वारे असे निदर्शनास येते की टेबल टेनिस खेळाडूंची स्व-जागरूकता इतर खेळाडूंपेक्षा अधिक आहे परंतु सार्थकरीत्या अधिक नाही.

खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (सहानुभूती घटक)

- विविध खेळ खेळणारे खेळाडूंच्या तुलनात्मक परीक्षणाद्वारे असे निदर्शनास येते की खो-खो खेळाडूंची सहानुभूती इतर खेळाडूंपेक्षा सार्थकरीत्या अधिक आहे.

खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (स्व प्रेरणा घटक)

- विविध खेळ खेळणारे खेळाडूंच्या तुलनात्मक परीक्षणाद्वारे असे निदर्शनास येते की बॅडमिंटन खेळाडूंची स्व-प्रेरणा इतर खेळाडूंपेक्षा सार्थकरीत्या अधिक आहे.

खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (भावनिक स्थैर्य घटक)

- विविध खेळ खेळणारे खेळाडूंच्या तुलनात्मक परीक्षणाद्वारे असे निदर्शनास येते की खो-खो खेळाडूंची भावनिक स्थैर्य इतर खेळाडूंपेक्षा सार्थकरीत्या अधिक आहे.

खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (मैत्री संबंध घटक)

- विविध खेळ खेळणारे खेळाडूंच्या तुलनात्मक परीक्षणाद्वारे असे निदर्शनास येते की खो-खो खेळाडूंचे मैत्री संबंध इतर खेळाडूंपेक्षा सार्थकरीत्या अधिक आहे.

खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (प्रामाणिकपणा घटक)

- विविध खेळ खेळणारे खेळाडूंच्या तुलनात्मक परीक्षणाद्वारे असे निदर्शनास येते की बॅडमिंटन खेळाडूंचे प्रामाणिकपणा इतर खेळाडूंपेक्षा सार्थकरीत्या अधिक आहे.

खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (स्व-विकास घटक)

- विविध खेळ खेळणारे खेळाडूंच्या तुलनात्मक परीक्षणाद्वारे असे निदर्शनास येते की टेबल टेनिस खेळाडूंचे स्व-विकास इतर खेळाडूंपेक्षा सार्थकरीत्या अधिक आहे.

खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (मूल्य अभिमुखता घटक)

- विविध खेळ खेळणारे खेळाडूंच्या तुलनात्मक परीक्षणाद्वारे असे निदर्शनास येते की खो-खो खेळाडूंचे मूल्य अभिमुखता इतर खेळाडूंपेक्षा सार्थकरीत्या अधिक आहे.

विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (वचनबद्धता घटक)

- विविध खेळ खेळणारे खेळाडूंच्या तुलनात्मक परीक्षणाद्वारे असे निदर्शनास येते की खो-खो खेळाडूंची वचनबद्धता इतर खेळाडूंपेक्षा अधिक आहे परंतु सार्थकरीत्या अधिक नाही.

विविध खेळात भाग घेणाऱ्या खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता (निःस्वार्थी घटक)

- विविध खेळ खेळणारे खेळाडूंच्या तुलनात्मक परीक्षणाद्वारे असे निदर्शनास येते की खो-खो खेळाडूंचे निःस्वार्थी वर्तन इतर खेळाडूंपेक्षा सार्थकरीत्या अधिक आहे.

खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता

- विविध खेळ खेळणारे खेळाडूंच्या तुलनात्मक परीक्षणाद्वारे असे निदर्शनास येते की खो-खो खेळाडूंची भावनिक बुद्धिमत्ता इतर खेळाडूंपेक्षा सार्थकरीत्या अधिक आहे.

आधारग्रंथ सुची

1. गोडबोले मा. स., गाडगीळ स्वा., 'शारीरिक शिक्षण' प्रकाशक-पुष्पा पुसावकर, व्यवस्थापक सुविचार प्रकाशन मंडळ पुणे, ४६१/४ सदाशिव पेठ, पुणे ३०, पृ.क्र. ९.
2. साठे अ. पां., 'शालेय १०९ खेळ', प्रकाशक-अनंत लक्ष्मण बल्लाळा, इंडिया बूक कंपनी, १२७५ सदाशिव पेठ, बाजीराव रस्ता पुणे ३०, आवृत्ती १९९२.
3. कंवर आर.सी. "शारीरिक शिक्षा के सिध्दान्त एंवम् इतिहास" अमित ब्रदर्स पब्लिकेशन, नागपूर, पृ. २२-२३.
4. पाण्डेय ल., भारतीय खेळोंकी मिमांसा, मेट्रोपोलिटियन बुक कं. प्रा. लि. नई दिल्ली, पान क्र. १५.
5. कुंडले म.बा., कुळकर्णी दा. दि., 'शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक मानसशास्त्र' प्रकाशक, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळासाठी, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे ३०, पृ.क्र. २८-२९.
6. वाखारकर दि. गो., "शारीरिक शिक्षणाची तत्वे व मनोरंजन" पार्वती प्रकाशन संस्था पुणे पृ ७-९.
7. जाधव, मो. व भोसले, आ. "भारतीय शिक्षणाचा विकास" पहिली आवृत्ती फडक प्रकाशन, कोल्हापूर, ऑक्टोबर, २००३ पृष्ठ क्र. १५
8. देवेन्द्रसिंग पाल, शारीरिक शिक्षकत्व एवं इतिहास व समस्त खेल मैदान एवं नियम, प्रथम संस्करण, फ्रेन्ड्स पब्लिकेशन, १९९७, पृ. क्र.२
9. दिक्षीत पु.म., श्री. गुर्जर मा.ध., 'चतुर्थवृत्तीची प्रस्तावना' आयुर्विद्या मुद्रणालय, जून १९६४, पृ.क्र. १
10. गंधे वि., 'कबड्डी' प्रकाशक सा.बा.पाटील, अध्यक्ष विदर्भ कबड्डी असोसिएशन वली बिल्डींग, सिताबर्डी, नागपूर-१२ आवृत्ती पहिली १९८७, पृ. क्र. १७ ते १८
11. घाटोळे रा.ना., मंगेश प्रकाशन, नागपूर, तृतीय १९९८, पृष्ठ क्रं. १५३
12. पुरंदरे गो.ना., भारतीय शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास, आवृत्ती पहिली, १९९२, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, पृ. १५.
13. पाध्ये शे. सु., नाझर दि., जनई श., बागूल शां. ध., देव अ., व्यक्तिमत्वाचे स्वरूप, विकासाची प्रक्रिया आणि स्व-संकल्पना, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, २००२, पृ. १.
14. वाघचौरे मा. टी., 'खो-खो शास्त्रोक्त मार्गदर्शन प्रकाशक दत्तात्रय ग. पाष्टे, डायमंड पब्लिकेशन, शंकर प्रसाद, १६२९ सदाशिव पेठ, ग्राहक पेठे जवळ पूणे ३०, द्वितीय आवृत्ती, पृ.क्र. ७
15. जगताप, ह. ना. "शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र", पुणे, नित्य नूतन प्रकाशन, पृ. क्र. ६०.
16. कुलकर्णी, के. वी., १९९९, "शैक्षणिक मानसशास्त्र", पुणे, विद्या प्रकाशन, पृ. क्र. २६४